

HZ. ÂDEM'İN BOYU İLE İLGİLİ RİVÂYETLER ÜZERİNE

Yunus Emre GÖRDÜK^(*)

Öz

İslam Dini'ne göre ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'dir. Değişik kaynaklarda yer alan rivayetlerde Hz. Âdem'in boyu ile ilgili farklı rakamlar zikredilmiştir. Özellikle Hadîs, Tefsir ve İslam Tarihi kaynaklarında Hz. Âdem'in altmış zira', yani yaklaşık otuz beş - kırk metre boyunda olduğu belirtilir. ("Zira", bölgeden bölgeye küçük farklar göstermekle birlikte dirsekten parmak uçlarına kadar olan ölçüyü ifade eden birimdir) Kanaatimizce rivayetlerde yer alan altmış zira' ifadesiyle tam olarak neyin kastedildiği net değildir. Bu makale, söz konusu rivayetlerin bilimsel veriler ışığında tahlilini yapmak amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Âdem, boy, altmış, zira'.

About Narrations of Prophet Adam's Height

Abstract

According to Islam, the first human and the first prophet is Adam. Especially Hadith, Tafsir and Islamic History resources are include various narrations about his height. Some of them indicate that Adam's height is sixty dhira'a (The term of "dhira'a" refers to the lenght from elbow to fingertips, cubits) approximately thirty five or forty meter. But in my opinion, it is not clear what is meant by this measure. The purpose of this article is to make analyse of the narrations which concerning the Adam's height in the light of scientific data.

Keywords: Prophet Adam, height, sixty, dhira'a.

^{*)} Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(e-posta: yunusemre.gorduk@gmail.com)

Giriş

İslam düşüncesine göre ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem'dir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Âdem'in yaratılışından bahseden bazı âyetler şöyledir, “Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti...(Bakara, 2/ 30)”; “Rabbin meleklere, ‘Ben çamurdan bir insan yaratacağım demişti (Sâd, 38/ 71)”; “Hani Rabbin meleklere, ‘Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin’ demişti (Hicr, 15/ 28-29)”; “Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir, Onu (Âdem'i) topraktan yarattı. Sonra ona ‘ol’ dedi. O da hemen oluverdi. (Âl-i İmran, 3/ 59)”; “Ey İnsanlar! Sizi bir tek nefisten (Âdem'den) yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabb'inize hürmetsizlikten sakının... (Nisa, 4/ 1).”

İlk insan olarak yaratılan Hz. Âdem'in boyunun ne kadar olduğu öteden beri merak konusu olmuştur. Kuşkusuz böyle bir merakın ortaya çıkmış olması dikkat çekicidir. Yani insanların, kendi yakın atalarından herhangi bir ferdin olağanüstü uzunlukta olabileceğine ihtimal vermedikleri halde bütün insanların atası olan Hz. Âdem'in boyunun “bizden ne kadar daha uzun” olduğunu merak edebildikleri görülmektedir. Oysa ki aklen ilk insanın şimdikine oranla çok daha uzun olmasını gerektirecek bir sebebin bulunduğu söylenemez. Dolayısıyla söz konusu merakın kendi kendine ortaya çıkmadığı, Hz. Âdem'in boyunun günümüz insanlarına göre olağanüstü farklı bir uzunlukta olduğunu ifade eden bazı rivayetler sebebiyle oluştuğu; diğer bir deyişle akıldan değil nakilden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Başta en önemli hadîs kaynaklarından olan *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de, ayrıca birçok tefsir ve tarih kaynağında konuyla ilgili çeşitli haberler bulunmaktadır. Şimdi bunları kısaca gözden geçirelim.

Rivayetlerde Hz. Âdem'in Boyu

Çeşitli kaynaklarda Ebû Hureyre'den rivâyet edilen bir hadîste, Hz. Âdem'in uzunluğunun altmış zira' olduğu nakledilmektedir (Buhârî, 2002, *Ehâdisu'l-Enbiya*, 1; Müslim, 1992, *Cenne*, 28; Ahmed b. Hanbel, 2001, XIII, s. 504; el-Bezzar, 1988, XV, s. 163; İbn Hibban, 1988, XIV, s. 33; el-Bağavî, 1983, XII, s. 254),

“Yüce Allah, Âdem'i kendi sûreti üzere¹ (mükemmel ve düzgün bir şekilde) yarattı. Boyunun uzunluğu altmış zirâ² idi. Allah ona, ‘Haydi, şurada oturan Meleklerin yanına git de onlara selâm ver! Ve onların senin selâmını nasıl karşıladıklarını dinle! Çünkü hem

1) Burada “Kendi sûreti üzere” ifadesiyle, Hz. Âdem'e tekrîm ve teşrîf izâfesi söz konusudur. Bkz. el-Kastalânî, 1905-1906, V, s. 319.

2) Zira' en genel anlamıyla, “Dirsekten parmak uçlarına kadar olan uzunluk” diye tarif edilmektedir. Eskiden kullanılan bu ölçü birimi bölgeden bölgeye değişmekle birlikte ortalama 60 cm. kadar bir uzunluğu ifade etmektedir. Osmanlıda kullanılan ve yaklaşık 68 cm. olan “arşın” da zira' ile aynıdır. Bkz. el-Mutarriżî, t.y., s. 174; ez-Zebîdî, t.y., XXI, s. 5-8; İbn Manzûr, 1992, VIII, s. 93-95; Mutçalı, 1995, s. 293.

senin, hem de (senden sonra) zürriyetinin selâmlaşması bu şekilde olacaktır' buyurdu. Bunun üzerine Âdem Meleklerle, 'es-Selâmü aleyküm' dedi. Onlar da, 'es-Selâmü aleyke ve rahmetullah' diyerek, selâmlarına "ve rahmetullah" duasını ziyâde ederek karşılık verdiler. Cennete girecek olan herkes, Âdem'in (ilk yaratıldığında sahip olduğu mükemmel) sûretine uygun olarak girecektir. Âdem'in torunları, şimdiki kadar onun güzelliğinden birer parçayı kaybetmiştir. Nihâyet bu eksiliş şimdi (Muhammed ümmetinde) sona erdi (Buhârî, 2002, *Ehâdîsu'l-Enbiya*, 1; Müslim, 1992, *Cenne*, 28; Ahmed b. Hanbel, 2001, XIII, s. 504; İbn Kesîr, 1988, I, s. 98)."

Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Bağavî gibi bazı muhaddisler aynı hadîsi, "...Cennete girecek olan herkes, Âdem'in sûretine uygun bir şekilde, uzunluğu altmış zira' olarak girecektir..." ziyadesiyle nakleder (Ahmed b. Hanbel, 2001, XIII, s. 504; Müslim, 1992, *Cenne*, 28; Bağavî, 1983, XII, s. 254).

Kezâ Ebû Hureyre'den rivayet edilen, hem *Sahîh-i Buhârî* hem de *Sahîh-i Müslim*'de geçen diğer bir hadîste Ehl-i Cennet şöyle tarif edilir: "Cennete ilk girecek zümre, oraya ayın on dördündeki dolunay gibi parlak; onları takip eden zümre ise gökyüzündeki en parlak yıldız gibi girer. Orada küçük ve büyük abdest bozmazlar. Tükürmeye ve sümkürmeye ihtiyaç hissetmezler. Tarakları altın, terleri misk, buhurdanlıkları ise öd ağacındandır. Eşleri iri gözlü hurilerdir. Herkes orada (fizik itibarıyla) bir yaratılış üzere olacak ve babaları Âdem gibi altmış zira' olarak halkedilecektir (Buhârî, 2002, *Ehâdîsi'l-Enbiya*, 1; Müslim, 1992, *Cenne*, s. 6)."

Yine Ebû Hureyre'den rivâyet edilen ve cennete girecek olan müminlerden bahseden diğer bir hadîste Hz. Âdem'in boyundan şöyle bahsedilmiştir: "Ehl-i Cennet, cennete Âdem'in yaradılışı üzere kılsız, sakalsız, beyaz, dalgalı saçlı, sürmeli gözlü, otuz üç yaşında ve altmış zira' boyunda olarak girerler (İbn Ebî Şeybe, 1988, VII, s. 35; Ahmed b. Hanbel, 2001, XIII, s. 315; Taberânî, 1985, II, s. 75; Ebû Nuaym, t.y, II, s. 99)." Çeşitli kaynaklarda bu rivâyetlere benzer daha birçok nakil bulmak da mümkündür.

Bu rivayetlerle ilgili değişik fikir ve yorumların ortaya çıktığı görülmektedir. Muhaddisler, Hz. Âdem'in boyundan bahsederken "doğrusunu Allah bilir" kaydıyla birtakım tahminlerde bulunmuştur. Burada bahsedilen altmış zira' uzunluğunun, Hz. Âdem'in kendi zira' ı ile mi yoksa günümüzde kullanılan zira' miktarına göre mi olduğu konusunun netlik kazanmadığı görülmektedir. Çoğunluğa göre söz konusu ölçü Hz. Âdem'in kendi zira' ı ile değıldir çünkü zira', dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluktur ve herkesin zira' ı, ortalama kendi boyunun dörtte biri kadardır. Şayet Hz. Âdem'in boyu olarak ifade edilen altmış zira' onun kendi zira' ma göre olsa, vücut uzunluğu yanında kol boyu oranısız derecede kısa kalmış olurdu (İbn Hacer, 1959, VI, s. 366-367; el-Münâvî, 1938, III, s. 445; Aliyyü'l-Kârî, 2002, IX, s. 3669; el-Aynî, t.y, XV, s. 208-209; el-İrakî, t.y, VIII, s. 105; Kastallânî, 1906, IX, s. 130).

Hadîste geçen "*nihâyet bu eksiliş şimdi (Muhammed ümmetinde) sona erdi*" ifadesi- ne istinâden bazı şârihler, insanların cemâliyle beraber boy uzunluğunun da her devirde biraz daha azalarak şimdiki haline geldiğini, yani söz konusu azalmanın Hz. Peygamber

zamanında son bulduğunu ifade etmiştir (İbn Kesîr, 1988, I, s. 102, 129, 323; İbn Hacer 1959, VI, s. 367; el-Aynî, t.y, XV, s. 209; el-İrakî, t.y, VIII, s. 106-107). Bu bakış açısına göre, söz konusu hadîs müminlerin Hz. Âdem'in ilk yaratıldığı hali gibi, hem cemâlinde hem de boyundan bir şey kaybetmemiş olarak cennete gireceğini belirtmektedir (el-Münâvî, 1938, III, s. 445).

Bazı muhaddisler Hz. Âdem'in altmış zira' olarak zikredilen uzunluğunun, onun dünyaya indikten sonraki boyu değil cennetteki boyu olduğunu savunurken, (İbn Kuteybe, 1999, s. 321) diğer bir kısmına göre ise onun cennetteki sûreti ile Arz'a indikten sonraki sûreti arasında değişim olmamıştır (Suyûtî, 1996, VI, s. 187). Bazı rivayetlerde ise söz konusu uzunluğun yetmiş zira' olduğunu ifade edilmiştir (Mukâtil b. Süleyman, 2001, IV, 532; Suyûtî, *ed-Dürr*, I, s. 135-136).

Öte yandan hadîşçilerin bir kısmı Hz. Âdem'in cismi ve boyu ile ilgili rivayetlerin sahîh ve mevsuk olmadığına, Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi şahısların Tevrat temelli birtakım haberleri kabilinden olduğuna kanaat getirmiştir. Çünkü söz konusu boy uzunluğu, alışılmış beşer boyunun çok ötesinde bir aşırılık arz etmektedir (İbn Fûrek, 1985, s. 55).

Tefsirlerin ve tarih kaynaklarının çoğunda da, ilgili hadîs ve haberlere istinaden Hz. Âdem'in boyunun altmış zira' olduğunu ifade edildiği; “Âdem'in boyu altmış zira' idi, ancak hangi zira' olduğunu Allah bilir” (İbn Ebî Zemenîn, 2002, IV, s. 48) şeklindeki bazı kısa yorumlar dışında ayrıntılı bir fikir yürütme faaliyeti içine girilmediği görülmektedir (Taberî, 1965, I, 124; İbn Ebî Hâtim, 1998, V, 1459; Semerkandî, t.y, III, s. 394; es-Sa'lebî, 2002, IX, s. 209; el-Bağavî, 1998, I, s. 96; V, s. 11; İbn Atıyye, 2000, I, s. 105; III, s. 335; Kurtubî, 1964, I, s. 321; V, s. 300; XX, s. 45; İbn Kesîr, 1999, III, s. 76; VII, s. 120, 535; Ebû Hayyân, 1999, VI, s. 432; Suyûtî, *ed-Dürr*, I, s. 118; İbn Asâkir, 1995, VII, s. 391; el-İsâmî, 1998, I, s. 121).

Hz. Âdem yeryüzüne indikten sonra boyunun semâya ulaştığı, semâdaki meleklerin sohbetini dinleyebildiği, hatta melekleri rahatsız ettiği için boyunun altmış zira'a indirildiği şeklinde abartılı rivayetler de mevcuttur (Taberî, 1965, I, s. 123; İbnü'l-Cevzî, 1992, I, s. 202; el-Aynî, t.y, XIX, s. 209).

Yine bazı rivayetlerde ayakları Safâ Tepesi'ndeyken başının semâya yetiştiği, Güneş'in hararetinden rahatsız olduğu için bu durumu Rabbine şekvâ suretinde arz ettiği ve sonrasında boyunun kendi zira'ıyla yetmiş zira'a düştüğü, Havvâ'nın boyunun ise otuz beş zira' olduğu nakledilmektedir (el-İsâmî, 1998, I, s. 121).

İbnü'l-Cevzî, Hz. Âdem'in boyunun sonradan kısaltıldığının doğru olmadığını, bu tür rivayetlerin İslâmî bir kaynağa dayanmayıp Süryânilere ait kitaplardan alındığını belirtir (1992, I, s. 202). İbn Hacer el-Askalânî ise, sahîh hadîste Hz. Âdem'in ilk yaratıldığı zaman altmış zira' olarak yaratıldığının ifade edildiğine, sonradan kısaltıldığına dair ise geçerli bir delil olmadığına dikkat çeker (1959, VI, s. 367).

Tarihî Eserler ve Arkeolojik Kalıntılar Açısından Hz. Âdem'in Boyu İle İlgili Bazı Mülâhazalar

Hz. Âdem'in boyu konusunda bize ışık tutabilecek bazı tarihî ve arkeolojik veriler mevcuttur. Söz konusu verilerden yola çıkarak düşündüğümüz zaman bazı mülâhazalara varmamız mümkündür. Bunları birkaç madde halinde özetlemek gerekirse şunları söyleyebiliriz:

a) Hadîste geçen ifadelerden Hz. Âdem'in dünyaya indirildikten sonraki boyunun altmış zira' yani otuz beş-kırk metre civarı olduğu kat'î bir hüküm sayılırsa, aklî olarak eşinin ve çocuklarının da bu ölçüye uygun boyutlarda olduğu ve insan neslinin tarihsel süreç içinde giderek kısaldığı sonucuna varılmış olur. Çünkü bu uzunluğun sadece Hz. Âdem'e mahsus olması ve sonraki nesillerin birdenbire küçülmesi hem mantığa hem de hikmete uygun değildir. İnsanoğlunun süreç içinde kısalıp küçüldüğü varsayıldığında ise ister istemez evrimcilerin bir takım iddialarına kapı aralanmış olmaktadır. Bu meyanda bazı araştırmacıların konuyla ilgili hadîslerden yola çıkarak Hz. Âdem'in dünya hayatında altmış zira' olduğu ihtimalini göz önüne alıp buna bağlı olarak da tecdrici küçülmenin evrimle ilgili olmadığını ispatlama ihtiyacı hissettiği görülmektedir (Bedir ve Sarsılmaz, 1998, s. 133-138).

İlk yaratıldığında takriben kırk metre olduğu ve süreç içinde küçüldüğü varsayılan insanın bineceği atın, çift sürmek için kullanacağı öküzün, sütünü sağacağı koyunun, yumurtasını alacağı tavuğun, toplayacağı elmanın, gölgesinde oturacağı ağacın, kısacası istifade edeceği her şeyin de tecdricen küçülmüş olması gerekecektir. Nitekim hikmet-i İlâhî gereği, yeryüzünde insanın hizmetine sunulmuş olan mahlûkatın, "ahsen-i takvîm" üzere yaratılan (Tîn, 95/4) insanın boyutlarına uygun olması lazımdır. Halbuki şimdiye kadar yapılan arkeolojik kazılarda ne yüz metre boyunda bir elma ağacı kalıntısına, ne otuz metre boyunda bir at fosiline ne de on metrelik bir tavuk iskeletine rastlandığı vaki değildir (Jo McDonald, 2005; Zur Nedden D. vd., 1994, s. 809-818). İnsanların kendi imal ettikleri eşya ve araç-gereç türünden olan kalıntıların da bilâistisna hâlihazırdaki insan boyutlarına uygun olduğu görülmektedir (Keeley L.H., 1996; Manuel Dominguez Rodrigo vd., 2005, s. 109-121; Semaw S., 2000, s. 1197-1214; Swend Hansen, 2010, s. 10-98).

Eski çağlarda dinazorların yaşamış olması ve günümüzde onlara ait bazı dev kemik ve fosillerin ortaya çıkması üstte belirttiğimiz hususa aykırı değildir. Şüphesiz Allah yeryüzünü insan nesli için yaşanılır bir mekân kılarak müheyya etmiş daha sonra Hz. Âdem ve eşini oraya göndermiştir. Aksi düşünülürse koca dinazorlar ve canavarlar arasında Hz. Âdem'in dünya hayatı bir kâbustan ibaret olurdu. Dolayısıyla altmış beş milyon ila yüz milyon yıl önce tükendiği sanılan (Rick Gore, 1993, s. 26) dinazorların Hz. Âdem dünyaya gönderilmeden çok daha önce yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim en eski insan fosili kalıntıları otuz beş bin ila yüz bin yıl önceden kalmadır (Barbara Ann Kipfer, 2000, s. 383). Evrim fikrini savunanların ara form diye takdim ettikleri iskelet kalıntıları bile ancak beş altı milyon yıl öteye gidebilmektedir (Alan Thorne vd., 1999, s. 591-612) ki bunlar zaten Âdemoğulları'na değil maymun türlerine ait kalıntılardır.

b) Zamanımıza kadar ulaşabilmiş olan en eski mağara resimlerinin, en eski heykellerin (Gregory Curtis, 2006; R. Dale Guthrie, 2006; Klaus Schmidt, 2007, s. 7-65; Antonio Beltran Martinez, 1982; Nancy K. Sandars, 1968) ve bütün tarihî yapıların günümüz insanının boyutlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Bir kısım tarihi eserlerin son derece görkemli olduğu ve nasıl yapıldığı konusunda tartışmaların halen devam ettiği bir hakikattir ancak bunlar yine de eski devirlerde yaşamış olan insanların, boyut olarak günümüz insanından çok daha farklı olduğunu gösterir nitelikte değildir. Örneğin muazzam taş bloklardan oluşan Mısır piramitlerinin nasıl yapıldığı hala gizemini korumakta fakat piramitlerin içindeki koridorlar ve kapı boyları, onları inşâ eden insanların da şimdiki insanlarla aynı boyutlarda olduğunu göstermektedir (J. Davidovits, 1988; Dows Dunham, 1956, s. 156-165; Rolf Krauss, 1997, s. 45-67; Anthony B. Sakovitch, 2005-2006, s. 1-13).

c) Müslümanlar için en eski tarihî eserlerden biri şüphesiz Kâbe'dir. Çeşitli zamanlarda tahribe uğradığı bilinen bu yapının geçmişi ilk insan olan Hz. Âdem'e kadar uzanmaktadır. “*Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidâyet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk beyt (mâbet), Mekke'deki (Kâbe)dir. Orada apaçık nişâneler, (ayrıca) İbrâhim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur. Yoluna gücü yetenlerin o beyti haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse bilmelidir ki Allah bütün âlemlerden müstağnîdir*” (Âl-i İmran, 3/96) nassı ile sabit olduğu üzere Kâbe insanlar için mâbed olarak vaz'edilen ilk beyttir ve bu hususta ihtilaf yoktur (el-Mâverdi, t.y., I, s. 410).

Bize ulaşan hadîslerde Hz. Peygamber'den yeryüzünde kurulan ilk mescidin sorulduğunu ve O'nun bu soruya “Mescidü'l-Harâm” yanıtını verdiğini görmekteyiz (Ahmed b. Hanbel, 2001, XXXV, s. 310; Buhârî, *Ehâdîsi'l-Enbiyâ*, 39; İbn Mâce, 1952, *Mesâcid*, 7; Nesâî, 2001, *Mesâcid*, 3; İbn Hibban, 1988, IV, s. 475).

Bazı nakillere göre Kâbe'den önce de evler vardı ancak o, mübarek kılınan, âlemlere hidâyet vesilesi olan (Tâberî, 2000, VI, s. 19; İbn Ebî Hâtim, 1998, III, s. 707; İbn Kesîr, 1988, II, s. 78; Suyûtî, ed-Dürr, II, s. 265) ve insanlar için ibadet mahalli olarak seçilen ilk beyttir (Taberî, 2000, VI, s. 20; İbn Ebî Hâtim, 1998, III, s. 708; Semerkandî, t.y., I, s. 232; Sa'lebî, 2002, III, s. 115; Suyûtî, ed-Dürr, II, s. 265). Diğer bir kısım rivayetlerde ise Kâbe'nin bilâ istisna yeryüzündeki ilk beyt olduğu (Taberî, 2000, VI, s. 20; Sa'lebî, 2002, III, s. 115); dünya yaratılmadan evvel halk edildiği, (Taberî, 2000, VI, s. 20-21; Sa'lebî, 2002, III, s. 114; Kurtubî, 1964, IV, s. 137; Suyûtî, ed-Dürr, II, s. 265) dünya ile beraber yaratıldığı (Taberî, 2000, VI, s. 21; İbn Ebî Hâtim, 1998, III, s. 707; Suyûtî, ed-Dürr, II, s. 265) veya Hz. Âdem tarafından inşâ edildiği nakledilmektedir (Taberî, 2000, VI, s. 21; Sa'lebî, 2002, III, s. 115). İnsaniyetin ayrılmaz bir parçası ibadet olduğuna göre, ilk mâbedin de ilk insandan beri var olması kanaatimizce İlâhî hikmetin bir gereğidir.

Abdullah b. Amr b. el-Âs'dan merfû olarak rivâyet edilen bir hadîs şöyledir, “Allah Cebrâil'i, Kâbe'yi binâ etmelerini emretmesi için Âdem ve Havvâ'ya gönderdi. Âdem Kâbe'yi binâ ettikten sonra ise onu tavaf etmeleri emredildi ve, ‘Sen ilk insansın, bu da insanlar için binâ edilen ilk beyt!’ denildi (Beyhakî, 1982, II, s. 45; İbn Kesîr, 1988, I, s.

102; el-Aynî, tsz, IX, s. 211; Suyûtî, Câmîu'l-Ehâdîs, XI, s. 121; el-Hindî, 1975, XII, s. 213).”

Tefsir ve tarih kaynaklarında üstteki hadîsi destekler mahiyette nakiller mevcuttur. Bunlara göre, Hz. Âdem yeryüzüne indikten sonra arşı çevreleyen meleklerin zikir ve tespihlerini duyamadığı için Rabbine hüznünü ifade etmişti. Cenâb-ı Allah da ona Harem Bölgesi'nde, Arş'ta bulunan “Beytu'l-Ma'mûr”un hizasına denk gelen yerde kendisi için bir beyt binâ etmesini ve melekler Arş'ın çevresinde nasıl tavaf ediyorsa aynı şekilde bu beyti tavaf etmesini; melekler Arş'ta nasıl namaz kılıyorsa, aynı şekilde bu beytte namaz kılmasını emretmiştir. Daha sonra bu emri yerine getirebilmesi için ona Kâbe'nin binâ edileceği yeri gösteren ve nasıl tavaf edeceğini öğreten bir melek, yani Cebrâil gönderilmiştir (İbn Sa'd, 1990, I, s. 33; Taberî, 1965, I, s. 124; *Camiu'l-Beyân*, III, s. 57-58; İbn Asâkîr, 1990, VII, s. 422; XXIII, s. 271; İbnü'l-Esîr, 1997, I, s. 35; İbn Hacer, 1959, VI, s. 406; İbnü'l-Cevzî, 1992, I, s. 214; İbn Kesîr, 1988, I, s. 102; İbn Haldûn, 1988, I, s. 436; Suyûtî, ed-Dürr, I, s. 313).

Üstte bazı örneklerini verdiğimiz rivayetlerin kâhîr ekseriyeti Kâbe'yi ilk binâ edenin Hz. Âdem olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanında bize ulaşan nakiller arasında Kâbe'nin ilk olarak melekler tarafından yapıldığına (Sa'lebî, 2002, III, s. 115; İbn Kesîr, 1999, I, s. 421), onu Hz. Âdem'in oğlu Şis'in binâ ettiğine (İbn Kesîr, 1999, I, s. 421) ve semâdan indirildiğine dair (Taberî, 2000, III, s. 57-58; İbn Kesîr, 1999, I, s. 434) çeşitli haberler de mevcuttur. Kâbe, zaman içinde tahribata uğramış, yıkılarak kaybolmuştur (İbn Atıyye, 2000, I, s. 210; es-Seâlebî, 1997, I, s. 316). Bazı rivâyetlerde Nuh Tufanı'ndan sonra yıkılıp kaybolduğu (Suyûtî, *ed-Dürr*, I, s. 313) veya semaya çekildiği belirtilen (Taberî, 2000, III, s. 58) Kâbe'yi, Hz. İbrâhim Allah'ın emriyle ilk kurulduğu yerde ve aynı kâide üzere tekrar bina etmiş (Taberî, 2000, III, s. 58-60; VI, s. 21; İbn Ebî Hâtîm, 1998, s. 232; İbn Atıyye, 2000, I, s. 210; İbn Kesîr, 1999, I, s. 434; İbn Haldûn, 1988, I, s. 436; Seâlebî, 1997, I, s. 317), bu emri Hz. Cebrâil'in rehberliğinde yerine getirmiştir (Bkz. Taberî, 2000, III, s. 58-60; İbn Atıyye, 2000, I, s. 210; İbn Kesîr, 1999, I, s. 434; İbn Haldûn, 1988, I, s. 436; Suyûtî, *ed-Dürr*, I, s. 313).

İster Hz. Âdem inşâ etmiş, ister melekler binâ etmiş, isterse semâdan indirilmiş olsun kanaatimizce burada önemli olan nokta; süreç içinde bazı tahribatlara maruz kalmış olsa bile özellikle kaidesindeki boyutların korunarak günümüze kadar geldiği bilinen Kâbe'nin fizikî büyüklüğüdür.³ Yaklaşık yüz kırk beş metrekairelik alan üzerine kurulmuş olan Kâbe'nin birbirine eşit olmayan dört duvarının uzunlukları 10-12 metre arasında değişmektedir. Yüksekliği ise 15 metredir (Ünal, 2001, XXIV, s. 15). Dolayısıyla kırk

3) Kâbenin yüksekliğinin Hz. İbrâhim zamanında 9 zira' (yaklaşık 5 metre) olduğu, daha sonra Ku-reyşîlerin bu yüksekliği 18 zira'a (yaklaşık 10 metre) çıkardığı nakledilmektedir. Emevîler zamanında halîfelîğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr Mekke'yi kuşatan Emevî ordusunun mancınıklarla attığı taşlar ve bu sırada çıkan yangın yüzünden Kâbe'nin tamamen tahrip edilmesi üzerine duvarların kalan kısımlarını yıktırıp binayı Hz. İbrahim'in temellerini esas alarak yeniden yaptırmış ve bu arada güneybatı, kuzeydoğu duvarlarını hatim ile birleştirerek hicri binaya dahil edip binanın yüksekliğini 27 zira'a çıkarmıştır (yaklaşık 15 metre). Bkz. Sadettin Ünal, 2001, XXIV, 14-20.

metre boyundaki Hz. Âdem'in, böyle bir yapıyı "beyt" olarak algılaması ve tavaf etmesi aklen mümkün görünmemektedir.

d) Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Hûd'un elçi olarak gönderildiği Âd Kavmi'nin özellikle uzun boylu, iri cüsseli ve güçlü kuvvetli insanlardan oluştuğu belirtilmektedir (Taberî, 2000, XXI, s. 443-444; İbn Ebî Hâtim, 1998, V, s. 1510; İbn Atrıyye, 2000, II, s. 418-419; İbn Kesîr, 1999, III, s. 433-434). Bu husus değişik ayetlerde şöyle vurgulanır: "Sizi uyarması için içinizden bir adam aracılığıyla Rabbinizden size bir zikir (vahiy ve öğüt) gelmesine şaştınız mı? Allah'ın sizi Nuh'un Milleti yerine getirdiğini, kâmet ve kuvvetçe de onlardan üstün kıldığını hatırlayın. O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz (A'raf, 7/ 69)"; "Âd Kavmi'ne gelince, yeryüzünde haksız yere büyüklük tasladılar ve, Bizden daha kuvvetli kim var? dediler ... (Fussilet, 41/ 15)"; "Rabbinin, hiçbir memlekette benzeri ortaya konmayan sütunlara sahip İrem şehrinde oturan Âd milletine ne ettiğini görmedin mi? (Feçr, 89/ 6-8)"

Kanaatimizce eğer Hz. Âdem'den bu yana tederîcî bir küçülme söz konusu olsaydı, zaten bu sürecin doğal bir parçası olarak Âd Kavmi'nin, Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemdeki insanlardan daha iri ve cüsseli olmaları gerekirdi. Dolayısıyla Âd Kavmi'nin, iri ve güçlü insanlardan oluştuğunun belirtilmesine gerek kalmazdı.

Meşhur muhaddislerden İbn Hacer el-Askalânî *Sahîh-i Buharî*'deki hadîslerin şerhini içeren *Fethu'l-Bârî* adlı eserinde İbnü't-Tîn'in konuyla ilgili görüşünü nakleder. Üstte ifade ettiğimiz kanaati destekler nitelikteki açıklamasında İbnü't-Tîn, insanların süreç içinde kısalduklarıyla ilgili husûsun noksaniyet içerdiğini ve müşkil bir mesele olduğunu söyler. Nitekim Semûd Kavmi gibi geçmiş ümmetlerin eserleri halen mevcuttur ve bu eserlerden onların aşırı bir uzunluğa sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Oysa ki tederîcî kısalma fikrine göre onların bizden çok daha uzun olmaları gerekirdi. Bu nedenle hadîste işkâl söz konusudur ve şu ana kadar izâle edilebilmiş değildir (İbn Hacer, 1959, VI, s. 367; el-Münâvî, 1938, III, s. 445).

Keza büyük tarihçi ve sosyolog İbn Haldûn da aynı paralelde görüş belirtenlerdendir. O'na göre, halkın inandığı gibi eski kavimlerin vücutları bizimkinden olağanüstü büyük ve kuvvetleri bizimkinden fazla değildi. Onlardan bugüne intikal eden eserlerin çoğu ilim, geometri ve makinelerin yardımıyla vücuda getirilmiştir. Dolayısıyla eski kavimler tarafından yapılmış büyük yapılar ve heykeller, o kavimlerin vücutça ifrat derecesinde olduğunu gösterir birer delil değildir. Buna rağmen kıssacılar Âd, Semûd Kavimleri ve Amalika hakkında birçok yalan haber nakletmiştir. Örneğin Semûd Kavmi'nin taşları oyarak yapmış oldukları evler çağımızda halen mevcuttur. Hz. Peygamber'den mervî sahîh hadîslerle Semûd Kavmi'ne aidiyeti kesin olan bu yapıların, alçaklık, yükseklik ve yüzölçümü bakımından bizim oturduğumuz evlerden daha büyük olmadığı görülmektedir (1997, II, s. 227-230).

Sonuç

Hz. Âdem'in altmış zira' olduğunu bildiren nakiller birçok hadîs kaynağında, özellikle hadîs ilmi açısından son derece muteber sayılan *Sahîh-i Buharî* ve *Sahîh-i Müslim*

gibi kaynaklarda yer almaktadır. Bu yönüyle ilgili rivayetlerin önemli bir kısmının, hem senet hem de metin yönünden sıhhatli olduğu söylenebilir. Ancak müteşâbih âyetlerde olduğu gibi; Hz. Âdem'in uzunluğundan bahseden hadîslerin metin yönünden kat'î olması, mânaya delâlet yönünden de kat'î olmasını gerektirmemektedir. Dolayısıyla söz konusu hadîslerde geçen ifadelerle neyin kastedildiği, kanaatimizce tartışmaya açık bir husustur. Öte yandan düşük bir ihtimal de olsa metin açısından muhtemel bir tedahül olasılığı da göz ardı edilmemelidir.

Tarihî eserler ve arkeolojik kalıntılar arasında, Hz. Âdem'in dünyaya ilk gönderildiği zaman altmış zira' olduğuna ve onun neslinden gelen insanların süreç içinde kısalıp küçüldüğüne dair bir delil bulunmamaktadır. Gerek zamanımıza ulaşmış olan eski yapılar gerekse arkeolojik kazılarda ortaya çıkan araç ve gereçler önceki insanların da aşağı yukarı bizimle aynı boyutlarda olduğunu göstermektedir. Bunun aksini gösteren bazı delillere ulaşılmadığı sürece, tedricî kısalma fikrini ispatlamanın mümkün olmadığı açıktır. Âd Kavmi gibi bazı toplulukların iri cüsseli olduğu hakikat ise de bu iriliğin anormal boyutlarda olmadığı anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla Hz. Âdem'in altmış zira'lık boyundan bahseden hadîslerdeki "zira" ifadesiyle kastedilen ölçünün insanlar arasında geçerli olan ölçü biriminden farklı olabileceği ihtimali bir tarafa; söz konusu uzunluğun cismânî boyu değil mânevî azamet ve bereketi ifade ettiğini; cismânî boy olsa bile bunun Hz. Âdem'in dünya hayatındaki uzunluğunu değil cennetteki uzunluğunu ifade ettiğini söylemenin daha tutarlı olacağı anlaşılmaktadır. Zira akıl ve nakl-i sahîh teâruz ettiği zaman akli esas alıp nakli tevil yoluna gitmek İslamî ilimlerin en temel kurallarından biridir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

Ahmed b. Hanbel. (2001). *Müsned* (Cilt I-XLV). Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

Aliyyü'l-Kârî. (2002). *Mirkâtü'l-Mefâtîh Şerhu Mişkâtü'l-Mesâbih* (Cilt I-IX). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Antonio Beltran Martinez. (1982). *Rock Art of the Spanish Levant*. Cambridge University Press.

el-Aynî, Bedrüddin. (tarihsiz). *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Cilt I-XXV). Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.

el-Bağavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ. (1983). *Şerhu's-Sünne* (Cilt I-XV). Dımaşk-Beyrut.

-----, (1998). *Meâlimu't-Tenzil fî Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.

Bedir, A., Sarsılmaz, A. (1998). Hz. Adem'in boyu. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, 133-138.

- el-Beyhakî, Ebû Bekir. (1982). *Delâilu'n-Nübüvveti ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi's-Şeria* (Cilt I-VII). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Bezzar, Ebû Bekir. (1988). *el-Bahri'z-Zehhar = Müsnedü'l-Bezzar* (Cilt I-IX). Beyrut: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî. (2002). *Sahihu'l-Buhârî* (Cilt I-IX). Dâru Tavki'n-Necât.
- Curtis, G. (2006). The cave painters, probing the mysteries of the world's first artists. New York: Alfred A. Knopf.
- Davidovits, J. (1988). The pyramids, an enigma solved. New York: Hippocrene Books.
- Dunham, D. (1956). Building an Egyptian Pyramid. *Archaeology*, 9(3), 156-165.
- Ebû Hayyân el-Endelûsî. (1999). *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr*, (Cilt I-X). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed el-İsbahânî. (tarihsiz). *Sıfatu'l-Cenne* (Cilt I-II). Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn.
- Guthrie, R.D. (2006). The nature of prehistoric art. Chicago: University of Chicago Press.
- Gore, R. (1993). Dinosaurs. *National Geographic*, January, 2-54.
- Hansen, S. (2010). *Archaeological finds from Germany*. Berlin: Pinquin Druck.
- el-Hindî el-Bürhanfûrî, Alâüddin Ali b. Müttakî b. Hüsamüddîn. (1975). *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâli ve'l-Ef'âl* (Cilt I-XVI). Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- el-İrakî, Ebû'l-Fadl Zeynüddîn Abdürrahim b. el-Hüseyn b. Abdürrahman. (tarihsiz). *Tarhu't-tesrîb fi şerhi't-takrîb* (Cilt I-VIII). Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâs / Dâru'l-Fikr.
- el-İsâmî, Abdülmelik. (1998). *Semtu'n-nücûmi'l-avâlî fi enbâi'l-evâli ve't-tevâlî* (Cilt I-IV). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. Hîbetullah. (1995). *Târîhu'd-Dimaşk*, (Cilt I-LXXX). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Atıyye el-Endelûsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdürrahman b. Temâm. (2000). *el-muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, (Cilt I-V). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdürrahman b. Ali b. Muhammed. (1992). *el-muntazam fi tarîhi'l-ümemi ve'l-mülûk*, (Cilt I-XIX). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdürrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî. (1998). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Cilt I-XI). Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman. (1988). *el-kitâbu'l-musannef fi'l-hadîsi ve'l-âsâr*, (Cilt I-VII). Riyad: Mektebetu'r-Rüşd.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsa b. Muhammed el-Bîrî. (2002). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz*, (Cilt I-V). Kahire.
- İbnü'l-Esîr el-Cezerî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. (1997). *el-kâmil fi't-tarîh*, (Cilt I-X). Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.
- İbn Fûrek, Muhammed b. el-Hasan el-Ensârî el-İsbahânî. (1985). *Müşkilü'l-hadîs ve beyânuhu*. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb.
- İbn Hacer el-Askalânî, el-Hâfız Ebû'l-Fadl Şihabüddîn Ahmed b. Ali. (1959). *Fethu'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî*, (Cilt I-XIII). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî. (1988). *Dîvanu'l-mübtedei ve'l-haber fi tarîhi'l-Arabi ve'l-Berberi ve men âse-rehüm zevi'l-şe'ni'l-ekber*, (Cilt I-VIII). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- (1997). *Mukaddime*, (Cilt I-III). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İbn Hibban, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî. (1988). *Sahîhu İbn Hibban*, (Cilt I-XVIII). Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî. (1988). *el-bidâye ve'n-nihâye*, (Cilt I-XIV). Beyrut: Dâru ihyâi't-Türâsi'l-Arabî
- (1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Cilt I-VIII). Dâru't-Taybe.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. (1999). *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs*. el-Mektebü'l-İslâmî.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî. (1952). *Sünenü İbn Mâce* (Cilt I-II). Mısır.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebû'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî er-Ruveyfaî el-İfrîkî. (1992). *Lisânu'l-Arab*, (Cilt I-XV). Beyrut: Dâru's-Sadîr.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâşimî el-Bağdâdî. (1990). *et-tabakâtü'l-Kübrâ*, (Cilt I-VIII). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Kastalânî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilmelik el-Kuteybî el-Mısırî. (1323/1905). *İrşâdu's-Sarî li-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Cilt I-X). Mısır: Matbaatu'l-Kübra el-Emîriyye.
- Keeley, L.H. (1996). *War before civilization*. New York: Oxford University Press.
- Kipfer, B.A. (2000). Neanderthal Man. *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, s. 383.
- Krauss, R. (1997). *Astronomische konzepte und jenseitsvorstellungen in den pyramidentexten*. Wiesbaden.

- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Hazrecî Şemsüddîn. (1964). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Cilt I-XX). Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye.
- Manuel Dominguez Rodrigo, Pickering T. R., Semaw S. & Rogers M. J. (2005). Cutmarked Bones from Pliocene Archaeological Sites, at Gona, Afar, Ethiopia, Implications for the Function of the World's Oldest Stone Tools. *Journal of Human Evolution*, 48(2), 109-121. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047248404001411>
- el-Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî. (tarihsiz). *en-nüket ve'l-uyûn*, (Cilt I-VI). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- McDonald, J. (2005). Salvage excavation of human skeletal remains at ocean and octavia streets. Cultural Heritage Management Report to Energy Australia, Held at Department of Environment and Conservation.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan İbn Beşîr el-Ezdî el-Belhî. (2001). *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, (Cilt I-V). Beyrut: Dâru İhyai't-Türâs.
- el-Mutarrizî, Nâsır b. Abdüsseyyid Ebî'l-Mekârim b. Ali Burhânuddin el-Harezmî. (tarihsiz). *el-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık.
- el-Münâvî eş-Şâfî, Zeynüddin Muhammed Abdurraûf, (1938). *Feyzu'l-Kadîr*, (Cilt I-VI). Mısır: Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kübra.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysabûrî. (1992). *Sahih*, (Cilt I-III). İstanbul.
- en-Nesâî, el-İmam Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb. (2001). *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Cilt I-X). Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Sakovitch, A.B. (2005-2006). Explaining the Shafts in Khufu's Pyramid at Giza. *Journal of The American Research Center in Egypt*, 42, 1-13.
- es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrahim. (2002). *el-keşf ve'l-beyan an tefsîri'l-Kur'ân*, (Cilt I-X). Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî.
- Sandars, N.K. (1968). *Prehistoric art in Europe*. Penguin.
- Schmidt, K. (2007). *Göbekli tepe, en eski tapınağı yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- es-Seâlebî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf. (1997). *el-cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*, (Cilt I-V). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Semaw, S. (2000). The world's oldest stone artefacts from Gona, Ethiopia, their implications for understanding stone technology and patterns of human evolution between 2.6–1.5 million years ago. *Journal of Archaeological Science*, 27(12), 1197–1214.

- es-Semerkindî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim. (tarihsiz). *Bahru'l-ulûm*, (Cilt I-III). yayinyeri yok.
- es-Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman. (tarihsiz). *ed-dürri'l-mensûr*, (Cilt I-VIII). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- (tarihsiz). *Câmiu'l-Ehâdîs*, (Cilt I-XIII). yayinyeri yok.
- (1996). *ed-Dîbâc Alâ Sahîh-i Müslim b. el-Haccâc*, (Cilt I-VI). Suûdî Arabistan: Dâru İbn Affân.
- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub Ebû'l-Kâsım. (1985). *el-Mu'cemu's-Sağîr*, (Cilt I-II). Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî.
- et-Tâberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr. (1965). *Târîhü'l-ümem ve'l- mülûk*, (Cilt I-XI). Beyrut: Dâru't-Türâs.
- (2000). *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, (Cilt I-XXIV). Beyrut: Müessesetu'r-Risale.
- Thorne, A.- Grün, R., Mortimer, G., Spooner, N.A., John J., Simpson, J.J., McCulloch, M., Taylor, L. & Curnoe, D. (1999). Australia's Oldest Human Remains, Age Of The Lake Mungo 3 Skeleton. *Journal of Human Evolution*, 36, 591-612. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0047248499903056>
- Ünal, S. (2001). Kâbe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, XXIV, 14-20.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî Ebû'l-Feyz Murtazâ. (tarihsiz). *Tâcu'l-Arûs*, (Cilt I-XL). Dâru'l-Hidâye.
- Zur Nedden D.- K.Wicke- R. Knapp- H. Seidler- H. Wilfing- G. Weber- K. Spindler- W.A. Murphy- G. Hauser & W. Platzer. (1994). New Findings on The Tyrolean 'Ice Man', Archaeological and CT-body Analysis Suggest Personal Disaster Before Death. *Journal of Archaeological Science*, 21, 809-818. <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0305440384710788>.

